

ZAČETKI VELIKIH SPREMENB

Ko vstopiš na tuje ozemlje, moraš sebi in deželi, v kateri se želiš ustaliti, plačati davek v naturalijah: odtujenost in razosebljenost se prepogosto širita kot prepad, strah pa izkoplje jamo, v katero padeš z dušo in telesom. Za vse življenje ostaneš zaznamovan. Srečen si lahko, če preživiš in zrasteš v novo dimenzijo. Avgusta 1960 sva se z Mileno Merlak na vlaku prebijala čez Semmering skozi dež in meglo v tabulo raso. Na trenutke sem še upal, medtem ko je svet ugašal v somraku, da bo Dunaj v zmešnjavi stanj in čustvovanj brzovlak iz Ljubljane zgrešil in bo življenje teklo naprej kot prej, sredi prisil nedonošene družbene danosti, a vendarle sredi ustaljene varnosti, ki pa je zaradi svoje običajnosti že postajala nevarna.

Tistega večera se je v podzemlju pod ogromnimi platanami v parku Sedmega dunajskega okraja začelo dogajati nekaj, kar je postalo odskočna deska v moje pisateljsko delovanje. Zazdelo se mi je, da sem zdaj zares prišel strmo navzdol, v prostore nekdanjega nemškega bunkerja iz druge svetovne vojne, ki so ga preuredili v majhne celice za različne potepuhe sveta, za postopače in brezposelne, klošarje, a tudi študente, turiste z Vzhoda, brezdomce, desperade, iskalce novega. Za preprostim lesenimi mizami so v širšem skupnem prostoru sedeli starci s trudnimi, vdrtimi očmi. Očitno so bili pravkar pri večerji. Iz zamaščenega papirja so z razpokanimi prsti lovili drobne kose klobase in salame in jih skupaj z rezinami črnega kruha nosili v usta. Po stropu so bile napeljane široke cevi, iz katerih je neprestano bučal sveži zrak, ki pa mu ni uspelo pregnati zatohle more. Za trenutek se mi je zazdelo, da je tako moralo biti konec aprila 1945 v svetovnoznani

zaklonski kleti v črevesju Hitlerjeve berlinske Pisarne Rajha, čez katero so grmele eksplozije sovjetskega bombnega in topovskega ognja, predno se poraženi diktator s svojo ženo za en dan ni ustrelil. Njegov zvesti pomočnik in propagandni minister Rajha Joseph Goebbels, ki ga je Hitler pred smrtjo še imenoval za nemškega kanclerja, je med tem kot zadnje dejanje »visokega časa« sestavil poseben Manifest, v katerem je svetu hotel sporočiti, da je s porazom nacistične Nemčije nastopil konec svetovnega zgodovinskega časa. »Velikanom« iz temnega bunkerja bo namreč sledil le še nezgodovinski barbarski čas, ki je za nadčloveške titane nacionalnega socializma življenja nevreden. Zato so se apokaliptični jezdec v trenutku, ko se je njihova na zločinih proti človeku in človeštvu zgrajena utopična stavba zrušila v prah in pepel, morali tudi sami v svojem neuspehu odločiti za smrt in razkroj, ki so ga leta in leta prinašali drugim, drugačnim in velikokrat popolnoma nedolžnim.

In vendar, ko se mi je v zatohlosti bunkerja pod Esterházyjevim parkom zazdelo, da sem zdaj res spodaj, sem kljub temu občutil, da sva z Mileno prispela tudi naprej in navzgor. Toda kam? Vroče sonce prvega dunajskega jutra naju je predrlo s tisočnimi žarki. Skozi morje svetlobe, avtomobilov in pešcev sva po velikih cestah iskala smisel in srce tistega, kar se je predolgo odtegovalo najinemu spoznanju. Dolgotrajno vztrajanje na robu je najino pozornost takoj na začetku bivanja v tujini kljub najodličnejšim in najimenoitnejšim simbolom posvetne in duhovne oblasti, ki so naju na Dunaju ves čas obdajali, preusmerilo, da sva odprla oči za druga razmerja sveta. Za slavo zunanjega in za vsemi dragoce-

nostmi, ki so lebdele za zunanjim, se je moralo širiti tisto, kar ostane uradno skoraj vedno zakrito. Pod častitljivimi stavbami so od nekdaj gospodovali rovi, podzemlja, kleti, katakombe. Kanali se tu še danes stekajo v večje kanale, ti pa se izlivajo v podzemljske potočke, ki prihajajo iz Dunajskega gozda. Že več kot celo stoletje so pregnani pod trdi cestni tlak, ujeti so v večno temo, da lahko prav zaradi tega prekletstva izžarevajo v zidove starih zgradb bolezni in vlago. Najbolj mogočno in zamolklo šumi skozi podzemlja dunajskega vele mesta Ottakrinški potok. Svoje dni je živahno žuborel med vrtovi in zidovi hiš in potem mladostno pršel proti kalnemu vodovju velike, vedno bolj lenobne panonske Donave, zato pa se zdaj tem bolj zahrbtno prebija skozi slepo temo podzemeljskih rogov do Donavskega kanala za mestnim središčem.

Prvih deset let bivanja v tujini je minevalo v iskanju tistih oblik duhovnega življenja, ki bi se naj ločile od materialističnega in dogmatično-komunističnega enoumja, kot se je uveljavilo v Sloveniji. Vse je bilo divje in izrazito in neverjetno v neizpodbitnem izzivanju usode in človeških možnosti, in vendar je bil v tem kljubovanju, v tem izzivanju in iskanju nečesa, česar skorajda ni mogoče najti, poseben zven in pomen, ki ga ne velja zanemariti. V redkih trenutkih, ko sem sredi pisateljskega dela učinkovito prestopil iz stvarnega območja in posebne domišljajske svetove, se mi je zazdelo, kot da stopam skozi steklo, ki postaja posebno ogledalo, ki vsak življenjski korak razširi in podvoji. Bil sem v nekem resničnem svetu, čeprav sem se nahajal tudi na drugi strani. Tisoče in tisoče luči in senc, življenjskih zgodb, osebnih doživetij in stanj je govorilo iz zrcal. In vendar je bilo v resnici vse le eno samo ogledalo nekega popolnoma določenega prostora in enega samega, neprizanesljivo nedonošenega časa, ki me je z ženo poglaj na tuja tla. Moje tedanje iskanje se zrcali iz porumenelih listov zdomskih in zamejskih

revij in knjig, v kratki dobi slovenske liberalne sprostitev pa je našlo na začetku sedemdesetih let pot tudi v revijo »Kaplje«.

Polom svobodnejšega oblikovanja družbenega in kulturnega življenja v Sloveniji z znanimi napadi proti Edvardu Kocbeku in drugim kritikom nepravilnosti me ni našel nepripravljenega, vendar me je določeneje odgnal v dvojezičnost in v delovanje na avstrijskem, nemškem in švicarskem prostoru, kar dokumentirajo številne knjige in članki v nemškem jeziku. Istočasno pa je zlasti sredi osemdesetih let naraščalo zanimanje za preoblikovanje evropske stvarnosti na sploh, kar je bilo povezano z vrsto vprašanj, ki so vznemirjale širšo javnost.

V jesenskih dneh prelomnega leta 1989, ko se je rušil dogmatični red, ki je desetletja krojil usodo ljudi na vzhodnem, srednjem in južnem evropskem prostoru, sem spet potoval od meglenega panonskega jelševja ob starem Danuviju - Donavi proti Trstu, kjer se odpirajo poti v Sredozemlje. Kot že tolikokrat sem v duhu še enkrat premeril nekdaj ne tako kratko pot med veletokom, gorami in morjem, ki kljub razgibanosti pokrajine že od nekdaj bolj povezuje kot razdvaja.

Most čez Donavo na velikem križišču in sečišču narodov in političnih spleto in zapletov pri Carnuntumu ni nastal čez noč v času rimskega limesa med tako imenovano civilizacijo in barbari, temveč na koreninah še bolj starega in danes preveč pozabljenega. Že daleč pred rimskim časom so tvorili čez Logatec, Ljubljano, Celje, Ptuj in današnje zahodnomadžarsko ozemlje vse do Carnuntuma orožje, okrasne predmete, posodo in drugo robo. Vse to so v megli časa tam, kjer Vzhodno ali Severno morje šumi ob obalo, zamenjavali za dragoceni jantar, kožuhovino in drugo blago.

Nekaj, kar bi mogli imenovati preprosta

nadregionalna trgovina, je že tisočletja pred nami ustvarjalo od Ogleja do Baltika ožjo soseščino in odvisnost z mnogimi skupnimi potezami, iz katerih se rojeva podobni ali isti usodi zavezana mentaliteta in kultura. Reči bi mogli, da je to, kar danes na dvorezen način v znamenjih dvoglavega orla kot *contradictio* in *adjecto* združujejo pod pojmom Srednje Evrope, obstajalo že pred tem, o čemer ponavadi govorimo, namreč pred Avstrijo, oziroma Avstro-Ogrsko in Habsburžani. Seveda pa je razumljivo, da se radi ustavimo pri bližnji, še dokaj jasno prisotni zgodovini. Toda ali jo zares tako dobro poznamo, da nam lahko služi kot primerna odskočna deska v prihodnost?

Téma, o kateri govorim, je dvorezna. Slovenci smo se v Evropo stoletja tvorno vključevali, po drugi strani pa nas je samopašnost velikih evropskih političnih pa tudi kulturnih središč vedno znova odbijala, potiskala v provincialno nepomembnost, tolkla ob tla. Vsaka tako imenovana resnica ima, kot pravi neka ljudska modrost, dvojje ali več obrazov. Pravimo tudi, da resnica leži nekako v sredini. Recimo, da naši predniki niso le suženjsko životarili pri krvoločnih Obrih ali pa bedno tlačanili pri različnih tujih graščakih, temveč skušali tudi sami tu in tam aktivno preoblikovati ta košček sveta, ki mu danes pravimo Slovenija in ki bi se naj v vseh najpomembnejših danostih bivanja dotikal glavnih osišč Srednje Evrope, po drugi strani pa bil, kot trdijo isti, še bolj pa drugi, tudi most, oziroma posrednik, med Srednjo Evropo in jugovzhodnimi predeli, med Evropo in Balkanom, med zahodnim svetom in tradicijami, ki izvirajo iz bizantinskih in osmanskih zgodovinskih zavezanih. Včasih se zazdi, da je to, vpricho strašnih mračin Balkana, kar pretežka naloga za deželico na »sončni strani Alp«.

Seveda pa bi tako posredništvo lahko bilo, ko bi se razmere na jugu uredile, kulturno-politično in gospodarsko perspektivno za

nas same in za svet, vendar se lahko po drugi strani, če bomo premalo previdni in lahkoverni, kaj hitro spremenili v strelod, v katerega najrazličnejša svetovna in lokalna neurja pošiljajo bliske številnih nedonošnosti. Saj je tudi tako imenovana Srednja Evropa za mnoge le eksperimentalni laboratorij za svetovno katastrofo, ponesrečeni poskus najrazličnejših potentatov, da bi uresničili prislino idejo nekakega osrednjega cesarstva, svetega cesarstva narodov, ki pa verjetno ni imelo nikoli posebne svetosti v svojem jedru. Po polomu antičnega Rima pa tudi Bizanca se je izkazalo, da je kljubovanje usodi in naravi neuresničljivo, če je zastavljeno na absoluten način. Od antike preko srednjeveške inkvizicije do revolucionarnih jakobinskih tribunalo vseh do vedno strašnejšega stopnjevanja te zgodovinske in človeške nesreče, do hitlerjanskih Auschwitzov in GULAGOV stalinističnega nasilja nad človekom - ter do krvavega razkroja družbenih prisil, kot jih zrcali stanje na Balkanu ali v nekdanji Sovjetski zvezi, se kaže stalno prisotni polom utopij.

V literaturi je tragična razpoka med idealom in resničnostjo rodila mnogo najrazličnejših ugovorov in protestov in zelo malo panegiričnega, ki bi preživel navidezna zmago slava Evrope. Že prva klasična slovenska »srednjeevropska« povest, Levstikov »Martin Krpan z Vrha«, je satirično uperjena proti dunajskemu dvoru in proti nezadostnim centralne avstrijske politike do Slovencev. Po drugi strani pa je prav ta tekst, ki ga je Fran Levstik objavil leta 1858 v »Slovenskem glasniku«, predcankarjansko usmerjen tudi proti napakam pisateljevega lastnega naroda.

Poleg satire in ironizacije je nestabilnost srednjeevropske osi, ki jo je bistveno načelo že daleč v prejšnjem stoletju, rodila vrsto groteskno-baročnih literarnih stopnjevanj v metaforiko ogroženosti in brezperspektivnosti. Poznamo jih iz klasičnih »srednjeev-

ropskih« del, nemškega romana »Golem« o umetnem človeku iz Prage, ki ga je napisal Gustav Meyrink, iz Kafkovega »Gradu« ali »Procesa«, Čapkovih blodnih fantazij z realno osnovo »Krakatit«, »Tovarna absolutnega« ali pa »R.U.R. - Univerzalni robot«. Opisovanje zoženega individualnega prostora ni značilno le za Ivana Cankarja, temveč tudi za poljskega Juda Bruna Schulza, za Madžara Gyulo Krudyja, Tržačana Itala Sveva in druge. Tudi pomembni hrvaški pisatelj Miroslav Krleža raste v svojih neusmiljenih ironizacijah avstroogrske glembajevščine in fašistoidnih »Banketov v Blitvi« iz srednjeevropskega substrata. Žal je bil ta poleg univerzalističnih zbližanj in teženj k narode povezujočemu humanizmu vedno leglo različnih šovinizmov in nasilij nad drugimi. Končno pa je odsev nekega srednjeevropskega civilizacijskega leska tudi duhovni most bosanskega Nobelovega nagrajenca Iva Andrića, ki ga je neurje 20. stoletja v konkretni (in kot zdaj vedno bolj izgleda tudi duhovni obliki) žal porušilo. Andrićev »Most na Drini« vodi iz srednjeevropsko-krščanskega, oziroma »avstrijskega« civilizacijskega idioma proti »turško« oblikovanemu svetu islamsko-osmanskega fatalizma in senzualizma, katerega radikalno, iztirjeno, fundamentalistično obliko je že pred desetletji uspešno predstavil tudi naš slovenski predolgo časa preveč zakriti Vladimir Bartol.

Toda roko na srce. So vse te »velike sinteze«, »mostovi«, »poti v boljše in drugačno«, o katerih vedno znova tako radi razpravljamo, spričo realnega stanja stvari sploh možne, ali pa le visokoleteča bliskavica hrepenenj in trenj daleč nad obzorji, medtem ko moramo, kot bi rekel pisatelj Franc Detela, mojstriti naša »mala življenja« iz številnih nedonošnosti.

Slovenska »Srednja Evropa« živi mimo in izven uradnih načrtov svetovne politike od nekdanj kot tvorno vključevanje nadarjenih slovenskih ljudi skozi premene zgodovine

pod skupnim imenovalcem dejstev in idej, ki že od nekdanj razgibavajo duha med Prago, Dunajem, Budimpešto, Ljubljano in Trstom. Če vse to premislimo, zbledi tiste meje na zemljevidih, ki jih je kot rdečo črto zarisala neka »visoka politika«, ko je skušala spremeniti realna dejstva na nasilen način. Tisti košček zmečkanega papirja, na katerem sta Stalin in Churchill v Jalti načrtovala delitev Jugoslavije na dve interesni področji, je pravzaprav znamenje negativnih strani usodne dvojnosti, zaradi katere je morala razpasti jugoslovanska država.

Prelom v letih 1989, 1990 in 1991 je za nami. So se zdaj, na novem slovenskem grbu, za Slovence prižgale prave zvezde? So te tiste, ki jih v naši prezaposlenosti vse premalokrat vidimo, ko se recimo v večernem mraku zlato in srebrno prižigajo nad našimi domovi? V slovensko duhovno življenje sem se po polomu liberalnih pristopov k reševanju družbenih, gospodarskih in kulturnih problemov moral vrniti preko »izkušenj z nevihtami« v tujini, kot sem si jih pridobil tudi z literarnim vključevanjem v avstrijsko in evropsko kulturno sceno v sedemdesetih in osemdesetih letih. Sem sodi izdajanje dunajske revije za mednarodno literaturo LOG, ki izhaja od leta 1978 v nemškem jeziku. V njej je precej prostora vedno znova odmerjeno tudi slovenskim avtorjem in slovenskim kulturnim vprašanjem.

Toda, ali se za mene in mojo ženo ni začelo vse to že pred dobrimi tridesetimi leti za sivimi zidovi Karitasovega doma za težko vzgojljivo mladino v Retzu, kjer sem opravljal v prvih zdomskih mesecih naporno službo vzgojitelja. V jesenski megli tistih dni je po kačasto temni progi, ki se je zajedla v hrib ob češkoslovaški meji, sopihala parna lokomotiva, ki je za seboj vlekla ropotarnico tovornega vlaka na poti v sivino Novotnyjeve komunistične diktature. Čeprav je ob pogledu na zagnanost takega političnega reda misel na demokratičen razcvet družbe

v svobodi ob razumnem upoštevanju miselnih drugačnosti izgledala kot norost, sem trdno veroval v spremembe, do katerih mora priti, če hoče ta svet še imeti kako bodočnost.

Svet se je medtem vrtel sem in tja, kot da bi bil vrtiljak iz mučnih sanj, veter je pihal proti Moravski, oblaki so se vozili v neizprosni sproščanjih zimskih ciklonov in anticiklonov s podvojeno močjo, in vendar je za obzorjem telo v komaj zaznavni vznemirjenosti tudi upanje nekega svojevrstnega začetka.

Klicalo me je daleč naprej, ne da bi prav vedel, kako se kali jeklo življenja. Tuja pokrajina se je prelivala v vse smeri, nad krpami travnikov in gozdov so se svetile cerkve in hiše. Stopala sva mimo naselij, ribnikov, cest, polj, gozdov, vinogradov in hribov. Drevje je šumelo v vetru, trava se je

nenehno pozibavala, in čeprav je bilo na videz vse tako preprosto, je bilo v resnici zamotano in težko. Na žici pred osamljenim podeželskim gasilskim domom so posedali ptiči v svojih svečanih temno sivih oblekah. Še nekaj pičlih tednov in vse bo mimo, še streljaj ali dva v neznano in tudi to mrzlo obdobje bo prekinil nov letni čas. Če si mlad, je lepo korakati skozi mraz, čeprav te na poti prepogosto radi vprašajo, kako se bo vse to končalo. Gledajo te z mežikajočimi, obsojajočimi očmi, potem pa rečejo: »Ali tisti, ki tvega, tudi zmaga?«

(Pod naslovom ZAPREDENINA MED DVEMA STOLOMA pripravlja Lev Detela knjižno objavo svojih zdomskih dnevniških zapiskov iz let 1960- 1990).

Prvi natis.